

tarafından *Irak ve Horasan Selçuklu-ları Tarihi* adıyla Türkçe'ye de çevrilmiştir (İstanbul 1943).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, X, 77-78; Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (Ateş), I, 196; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 547, 549-550, 642, 682; XI, 17, 20, 45; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nuşra*, nâşirin önsözü, s. IX-XXV; İbnü't-Tıktakî, *el-Fahrî*, s. 306; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 67; Zehebî, *A'âmü'n-nûbelâ*, XX, 15-16; Safedî, *el-Vâfi*, IX, 427-428; Nâsirüddin Münşî-i Kirmânî, *Nesâ'î-mü'l-ezhâr min letâ'imî'l-aḥbâr der Târîḥ-i Vüzerâ* (nşr. Celâleddin Hüseyinî Urmevî), Tahran 1959, s. 33; Browne, *LHP*, II, 191-192, 354, 360-362, 472-473; Storey, *Persian Literature*, I, 254-256; Gulâm-ı Rızâ Verehrâm, *Menâbî-i Târîḥ-i İrân der Devrân-ı İslâmî*, Tahran 1371, s. 51-52; Abbâs-ı İkbâl, *Veẓâret der 'Ahd-i Selâṭin-i Büzürg-i Selcûkî*, Tahran 1338/1959, s. 111, 124, 132-133, 148, 153, 163, 176, 184, 186, 205, 232, 233, 268, 279, 286, 316; Hüseyin Emîn, *Târîḥu'l-'Irâk fi'l-aḥrî-selcûkî*, Bağdad 1385/1965, s. 325, 330; Neffisî, *Târîḥ-i Naẓm u Neşr*, I, 118-119; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Seljuq Empire", *CHIr*, V, 248, 251-253; a.mlf., "Anûshirwân b. Khâlid", *EI*² (İng.), I, 522-523; C. L. Clausner, *The Seljuq Vezirate: A Study of Civil Administration 1055-1194*, Cambridge 1973, s. 49, 52, 55, 71, 74, 78, 93, 106-108; Abdülkerim Özyaydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s. XIII-XIV; a.mlf., "Bündârî", *DA*, VI, 490; C. E., Bosworth, "Anûşervân Kâşânî", *Elr*, II, 139.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

ENVÂ'

(الأنواء)

Araplar'da yıldızların hareketiyle hava durumu ve iklimler arasında ilgi kuran, çeşitli takvimlere esas teşkil eden halk astronomi ve meteoroloji bilgisi.

Envâ' sözlükte "güçlkle ayağa kalkma, doğrulma, yükselme; ağır bir yük sebebiyle eğilme, meyletme" mânalarına gelen *nev'* isminin çoğuludur. Terim olarak "bir yıldızın veya yıldız takımının şafak vakti batarken aynı anda aksi yönden 'rakib' denilen mukabilinin doğması" anlamına gelmekte, böylece aynı zamanda cereyan eden hem doğuş (tulû') hem batış (sukût) hadisesini ifade etmekte, bundan dolayı da bazı dil âlimlerince ezdâddan sayılmaktadır. Nev'in başlıca anlamının "yükselme, doğrulma" olması sebebiyle asıl doğuş kavramını ifade için tercih edilmesi gerekirken Araplar onu "ağırlık sebebiyle eğilme, meyletme" anlamından ötürü daha ziyade batış karşılığında kullanmışlardır.

Ayrıca ismin bu iki zıt anlamdan hangisine delâlet ettiği, yıldızın hangi tabiat hadisesine sebebiyet verdiğiyle de ilgilidir; çünkü bir yıldızın doğuşu ile batışının farklı olayları meydana getirdiğine inanılmaktadır (İbnü'l-Ecdâbî, s. 134-135).

Yıldızlar eski Araplar için, geceleyin yollarını kolayca bulmalarını sağlayan birer işaret olmalarının yanında çeşitli meteorolojik olaylara ve iklim değişikliklerine yol açtıklarına inanıldığı ve mevsimlerin ardarda gelişlerinin alâmeti sayıldıklarından daima gözlem konusu teşkil etmişlerdir. Câhiz bu husustaki halk bilgilerinin önemli bir birikim oluşturduğuna işaret eder (*Kitâbü'l-Hayevân*, VI, 30). İlmî bir teoriyle temellendirilmemiş olan ve yalnız gündelik hayat içindeki gözlemlere dayanan bu birikim eski Arap atasözü, seci ve şiirlerine bütün canlılığıyla yansımıştır. Buralarda geçen yıldız adları ile bu yıldızların doğuş veya batışlarının sebebiyet verdiği meteorolojik olaylar nesilden nesile kolayca aktarılan bazı formüllere bağlanmıştı. Söz konusu bilgileri bir ortak hâfıza gibi saklayan bu sözlü malzeme göçebe veya yerleşik olsun eski Araplar'ın su, hava ve toprakla olan ilişkilerinin izahını, daima göklerin yeri yönettiği şeklindeki kadîm inanca dayandırdıklarını göstermektedir. Câhiliye Arapları, muhtemelen Mezopotamya ve Kuzey Sâmi uygarlıklarından da etkilenecek meydana getirdikleri bu astronomi (astroloji) - meteoroloji karışımı ilkel kozmolojik öğretide yıldızları yağmurun yağması, sıcakların veya soğukların başlaması, suların çekilip karması, bitki örtüsünde değişiklik olması, bereket ve kıtlık meydana gelmesi ve çeşitli rüzgâr yahut fırtınaların çıkması gibi tabii hadiselerin âmili olarak görmüşler ve onlara bir tür ulûhiyyet nisbet ederek beklentileri doğrultusunda kendilerinden niyazda bulunmuşlardır. Envâ' bilgisi hakkında yazılmış son eserlerden birinin müellifi olan İbnü'l-Ecdâbî, Araplar'ın envâ' disiplinine bakışının İslâm öncesi ve İslâm sonrasında uğradığı köklü değişikliğe işaret etmektedir. Müellife göre Câhiliye Arapları yıldızları bazı tabiat hadiselerinin yaratıcıları olarak görmekle küfre düşmüşlerdir. Bu konuda İslâm inancına uygun görüş sahibi olan Araplar ise envâ' sadece belli tabiat hadiselerinin vaktini gösteren işaretler şeklinde değerlendirmişlerdir. Bu anlayışa göre envâ', Allah'ın âdeti (sünnetullah) üzere cereyan eden

belli hadiseler için "a'lâm ve evkât" olmaktan öte bir anlam taşımaz (*el-Ezmi-ne ve'l-envâ'*, s. 136). İslâm'daki tevhid ilkesinin Araplar'ın envâ' hakkındaki te-lakkilerinde kesin bir dönüştürücü rol oynadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'in çeşitli âyetlerinde yıldızların Allah'ın emrinde olduğu ve dolayısıyla kendilerinde hiçbir yaratıcı gücün bulunmadığı açıklıkla ifade edilmektedir (meselâ bk. el-En'am 6/97; en-Nahl 16/12; er-Rahmân 55/6). Hz. Peygamber de envâ' konusundaki bâtıl inancı kınayarak yağmuru yağdırmanın Allah olduğunu belirtmiş, yağmurun yağışını bir yıldızın doğup batmasına bağlayanların o yıldızla tapıp Allah'ı inkâr etmiş olacaklarını bildirmiştir (Buhârî, "Ezân", 156, "İstis-kâ", 128, "Meğâzî", 35; Müslim, "İmân", 125; Nesâî, "İstis-kâ", 16).

Envâ' sisteminin ilk şekli, basit olarak yıldız veya takım yıldızların doğuş ve batışı ile (nev') başlayan yaklaşık yirmi sekiz dönemlik bir güneş yılındaki meteorolojik hadiseleri takip ve tahmin etme bilgisinden ibaretti. Yıldızların birbirlerine göre süreleri farklılık arzeden batışlarıyla (meselâ Süreyyâ takım yıldızının yedi gün, Hen'a yıldızının bir gün) yine nev' denilen bir döneme girilmekte ve belli yıldızların batışı veya mukabillerinin doğuşu ile hava durumu tahmin edilmekteydi. Böylece on dört çiftten oluşan yirmi sekiz yıldız yahut takım yıldızın doğuş ve batışları ile başlayan yirmi sekiz sabit döneme ayrılmış ilkel bir güneş yılı takvimi elde edilmiş oluyordu (*EI*² [İng.], I, 523). Daha sonraki merhalede Araplar, İslâm'dan bir süre önce benim-sedikleri ayın arz etrafındaki hareketini belirten yirmi sekiz durak ile (menâzil) yirmi sekiz envâ' birleştirdiler ve sonuçta sistemi, her biri 12° 50' lık eşit yay-lardan teşekkül eden yirmi sekiz bölüm-lü bir zodyak haline getirdiler. Bu siste-me göre bir yılda yirmi sekiz yıldız veya takım yıldızın her biri, on üç günlük yir-mi yedi ve on dört günlük bir sabit dö-nem (nev') halinde yirmi sekiz menzil oluşturmakta ve toplam 365 gün elde edilmektedir (27 × 13 = 351 + 14 = 365). Bu durumda ay, arz etrafında yirmi se-kiz günde tamamladığı dönüşü sırasın-da her gece bir menzili geçmekte ve bir gece bir yıldız veya takım yıldız yakın olurken ertesi gece doğu istikametinde o yıldız(lar)dan uzaklaşmaya başlayarak nihayet 28. gece yıldız batıda tekrar id-rak etmektedir. Böylece on dört çiftlik yirmi sekiz yıldız veya takım yıldız ayın

yörüngesi için sabit bir referans sistemi meydana getirmiş olmaktadır. Ayın yirmi sekiz menzili oluşturulan bu yıldızlar kuşağı dört mevsim için yedili gruplara ayrılmış ve bunların "menâzilü'l-Şâmiyye" denilen on dördü kuzey menzillerini, "menâzilü'l-Yemeniyye" denilen on dördü de güney menzillerini teşkil etmiştir. Gökkuşbuğunda aynı anda bu yıldızların on dördü gözlemlenebilmektedir. Zira daima biri doğarken rakibi batmakta, dolayısıyla gözlemcinin ufkunda her zaman için yirmi sekiz envâ' yahut menzilin sadece yarısı kalmaktadır. Kazvî'nin 'Acâ'ibü'l-maḥlûkât'ına göre ayın yirmi sekiz menzili şu adları taşımaktadır: Şeretân, butayn, süreyyâ, deberân, hak'a, hen'a, zirâü'l-esed (ilkbahar); nesre, tarf, cebhe (nev' süresi on dört günlük olan tek yıldız), zübre, sarfe, 'avvâ', es-simâkü'l-a'zel (yaz); gafr, zübânâ, iklîl, kalbü'l-akreb, şevle, naâim, belde (sonbahar); sa'dü'z-zâbih, sa'dü bü'lâ', sa'dü's-suûd, sa'dü'l-ahbiyye, el-fer'u'l-evvel, el-fer'u's-sânî, batnû'l-hût (kış).

Envâ' bilgisi hakkında ilk eser II. (VIII.) yüzyılın ortalarında yazılmaya başlanmış ve bu tür eserlerin yazımı İslâm dünyasındaki kültürel gelişmelere bağlı olarak VII. (XIII.) yüzyıla kadar sürmüştür. IV. (X.) yüzyıldan önce kaleme alınan eserlerde envân genellikle eski Arap folkloruna yansıyan şekilleri muhafaza edilmiş, ayrıca bunlara İslâmî dönemdeki itikadî mülâhazalar, ibadet vakitlerinin tesbiti ve gündelik hayatın yeni icaplarıyla ilgili bazı bilgiler eklenmiştir. Daha sonraki devirlerde kültürel coğrafyanın gelişmesine ve tercüme hareketlerine bağlı olarak envâ' kitaplarına Süryânî, İbrânî, Fârisî, Grek ve Kıptî kültürlerine ait astronomi bilgileri ve takvim sistemleri de girmiştir. Bu şekilde gelişen envâ' literatürünün günümüz duvar takvimlerinde de izlerine rastlanan çeşitli fırtınaların esmesi, soğuk veya sıcakların başlaması, cemrelerin düşmesi, bitki örtüsündeki değişiklikler ve suların kabarması veya çekilmesi gibi tabiat hadiselerini tamamen gök cisimlerinin hareketlerine bağlamış olduğu görülmektedir. İslâm dünyasında matematik temeline dayalı astronomi ilminin zirveye doğru yükselmesiyle envâ' sistemi giderek bilim literatüründen çıkmışsa da İslâm astronomisinin en büyük şahsiyetlerinden olan Bîrûnî'nin *el-Âsârü'l-bâkıye*'sinde Araplar'ın envâ' geleneğini konu edinen bir bölümün yer alması, bu konuya duyulan ilginin ilmi gelişme-

lere rağmen yer yer devam ettiğini göstermektedir.

İbnü'n-Nedîm, envâ' bilgisi hakkında IV. (X.) yüzyıla kadar yazılmış yirmi sekiz eserin adını vermektedir (*el-Fihrist*, İndeks, s. 86, 92). Bunlardan ancak birkaç günümüze ulaşabilmiştir. Bu ilk devir telifleriyle daha sonraki dönemlere ait çoğu neşredilmiş bulunan kitapların başlıcaları şunlardır: Ebû Basîr Yahyâ b. Kâsım el-Esedî'nin (ö. 150/767) *Kitâbü'l-Yevm ve'l-leyle*'si, Müerric es-Sedûsî, Nadr b. Şümeyl, İbn Künâse ve Asma'nın *Kitâbü'l-Envâ'* adlı eserleriyle Kutrub'un *Kitâbü'l-Ezmine*'si (İbn Künâse ve Kutrub'un eserleri günümüze ulaşmıştır), Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın *Kitâbü'l-Eyyâm*'ı (nşr. İbrâhîm el-Ebyârî, Kahire 1956), Ebû Zeyd el-Ensârî'nin *Kitâbü'l-Maṭar*'ı (nşr. Luwîs Şeyho, Beyrut 1905, 1908), İbn Kuteybe'nin *Kitâbü'l-Envâ'*ı (Haydarâbâd 1375/1956), Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin *Kitâbü'l-Envâ'*ı (bk. *DîA*, IX, 358), İbn Âsım'ın *Kitâbü'l-Envâ' ve'l-ezmine*'si (TSMK, III, Ahmed, nr. 3508, tıpkıbasım nşr. Fuat Sezgin, Frankfurt 1985), Ebû Ali el-Merzûkî'nin *el-Ezmine ve'l-emkine*'si (I-II, Haydarâbâd 1332/1914) ve İbnü'l-Ecdâbî'nin (ö. 650/1252 [?]) *el-Ezmine ve'l-envâ'*ı (nşr. İzzet Hasan, Dimaşk 1964).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "nv'e" md.; Cevherî, *eş-Şihâh*, "nv'e" md.; *Kâmus Tercümesi*, "nv'e" md.; Buhârî, "Ezân", 156, "İstiskâ", 128, "Megâzi", 35; Müslim, "İmân", 125; Nesâî, "İstiskâ", 16; Kutrub, *Kitâbü'l-Ezmine*, British Museum, Or., nr. 536, vr. 3^b, 4^a; Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Kitâbü'l-Eyyâm* (nşr. İbrâhîm el-Ebyârî), Kahire 1956, s. 27; Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, VI, 30; İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Envâ'*, Haydarâbâd 1375/1956, s. 6-7; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdü), bk. İndeks; Bîrûnî, *el-Âsârü'l-bâkıye* ("anî'l-kurûnî'l-hâliye" (nşr. C. E. Sachau), Leipzig 1878 — Leipzig 1923, s. 11-12, 50-53, 62-63, 238-239, 325, 332; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-emkine*, Haydarâbâd 1332, II, 60, 179-187; İbn Sîde, *el-Muḥaṣṣa*, Beyrut 1321, IX, 13-18; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *Ricâlü't-Tâsî* (nşr. M. Sâdık Bahrülulûm), Kum 1381/1961, s. 333; Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl* (Ebû'l-Fazl), III, 391; İbnü'l-Ecdâbî, *el-Ezmine ve'l-envâ'* (nşr. İzzet Hasan), Dimaşk 1964, s. 134-136, ayrıca nâşirin mukaddimesi, s. 7-20; Kazvî'nî, 'Acâ'ibü'l-maḥlûkât, Beyrut, ts., s. 46-53; Kurtubî, *el-Câmi'*, XVII, 228-230; İbn Âsım, *Kitâbü'l-Envâ'*, TSMK, III, Ahmed, nr. 3508 — (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1985; *Tecrid Tercemesi*, II, 920-921; Süyûtî, *el-Mühzib*, II, 528-532; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Bulâğu'l-ereb*, III, 228-261; C. Zeydân, *Târîh*, III, 15-17; Brockelmann, *GAL*, I, 102; *Suppl.*, I, 160; Sezgin, *GAS*, VII, 336-370; Cevâd Ali, *el-Mufaṣṣal*, VIII, 423-433; Ch. Pellat, "Anwâ", *El²* (İng.), I, 523-524.

MUHARREM ÇELEBİ

ENVÂR-ı SÜHEYLİ

(أنوار سهيلى)

Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin

(ö. 910/1504-1505),

Kelile ve Dimne adlı eseri

değiştirmek suretiyle yazdığı

ahlâk ve edebiyata dair Farsça kitabı

(bk. HÜSEYİN VÂİZ-İ KÂŞİFİ).

ENVÂRÜ'L-ÂŞİKİN

(أنوار العاشقين)

Ahmed Bîcan'ın

(ö. 870/1466'dan sonra)

Anadolu'da müslüman-Türk kimliğinin

şekillenmesinde etkili olmuş

dini-didaktik eseri.

Müellif eserin yazılış sebebini açıkladığı bölümde, ağabeyi Yazıcıoğlu Mehmed'e bu fânî dünyada adının hayırla anılmasına vesile olacak bir eser yazmasını tavsiye ettiğini, onun da her bölümü bir namaz vaktine işaret olmak üzere beş "megârib"e ayrılan *Meğâribü'z-zamân li ğurûbi'l-eşyâ' fi'l-'ayn ve'l-'ıyân* adlı bir eser yazdığını ve kendisinden bu eseri Türkçe'ye çevirmesini istediğini söyler. Ahmed Bîcan, muhtevasını yer yer genişletmek suretiyle nesir olarak Türkçe'ye çevirdiği ve *Envârü'l-âşikîn* adını verdiği bu eseri Yazıcıoğlu Mehmed'in *Muhammediyye* adlı manzum eserinin kaynağının *Meğâribü'z-zamân* olduğunu belirtir. Zâhir ve bâtın ilimlerine ait çeşitli konuları âyet ve hadislerle, diğer kutsal kitaplara ve çeşitli eserlerden derlediği bilgilere dayanarak açıkladığını söyleyen Ahmed Bîcan daha önce yazılan kitapların çoğunlukla Arapça olduğunu, kendisinin bu eseri Türkçe hazırlamakla halkın da ondan faydalanması amacını güttüğünü anlatır. Şeyhi Hacı Bayrâm-ı Veli'nin kendisini "ahvâl-i enbiyâ" üzerine "sâhib-i sır" kıldığını söyleyerek "ahvâl-i enbiyânın zâhirine muvâfık beyan"da bulunmak için, "Makâmât-ı evliyânın bâtınına mutâbık ayân oluna" diyerek eserinde tasavvufi yorumlara da yer verdiğini belirtmektedir ki bu *Envârü'l-âşikîn*'e aynı zamanda tasavvufi bir eser hüviyeti kazandırmıştır. Müellif eseri gönlünün, gözünün ve ruhunun nuru kabul ettiği için ona *Envârü'l-âşikîn* adını verdiğini, bütün zâhir ve bâtın nurlarını bu kitapta topladığını söylemektedir.

Envârü'l-âşikîn, her biri belli bir konu etrafında gelişen beş ana babdan oluşmaktadır. Bablar fasıllara, bazı fasıllar da "meb'as" adı verilen alt bölümlere